

De ondertekening bij Pieter Saenredam: twee voorbeelden

Over de voorbereiding van de schilderijen van Pieter Saenredam is ongewoon veel bekend¹. Een aantal bewaard gebleven schetsen en constructietekeningen kunnen in verband gebracht worden met bepaalde schilderijen. De constructietekeningen hebben steeds dezelfde afmetingen als het schilderij waarvoor zij bedoeld zijn.

Aanvankelijk opgezet met potlood en rood krijt werden de belangrijkste lijnen met inkt nagetrokken. Vervolgens werd de constructietekening aan de achterzijde zwart gemaakt en op het geprepareerde paneel geprikt of geplakt. De inktlijnen werden dan met een scherp voorwerp doorgetrokken.

Het schilderij in het Rijksmuseum, cat. no. 2100, stelt de St. Odulphuskerk te Assendelft voor, gezien vanuit het koor naar het westen (afb. 1). De constructietekening voor dit schilderij berust bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Voorburg (afb. 2)². Ofschoon deze constructietekening zonder moeite op grond van tekenwijze en handschrift³ aan Saenredam wordt toegeschreven is het theoretisch interessant om te bewijzen dat de genoemde constructietekening inderdaad ook gebruikt is voor het schilderij. Hiertoe werd een nieuwe techniek voor het onderzoek van schilderijen toegepast.

Deze methode, welke infraroodreflectografie genoemd wordt, beoogt een beeld te krijgen van de gehele ondertekening van panelen⁴. Voorwaarde hiertoe is dat de tekening met een koolstof bevattend pigment, zoals beenderzwart, moet zijn uitgevoerd.

Bij het doordrukken van lijnen in een constructie-

tekening komt het pigment van de ingezwarte achterzijde op de witte preparatielaag van het paneel. Chemische analyse van een zeer kleine hoeveelheid zwart pigment van de achterzijde van de tekening toonde aan, dat het hier inderdaad koolstof, vermoedelijk houtskool, betreft. Er is geen evidentie dat de lijnen later nog in zwart op het paneel zijn nagetrokken, zodat aan de voorwaarde voor het toepassen van deze methodiek voldaan is.

Het resultaat is te zien in afb. 3. Ter toelichting diene dat het gebruikte instrument, een Barnes Infrared Camera, een klein gezichtsveld heeft, zodat een montage nodig is voor verschillende reflectogrammen. Bovendien treedt enige vervorming op waardoor verticalen niet als rechten worden afgebeeld.

Behalve de personen in de kerk die met een zwarte koolstofhoudende verf zijn geschilderd, vertegenwoordigen de zichtbare lijnen essentieel de doorgedrukte lijnen van de constructietekening. Men vergelijk bijvoorbeeld de stangen voor de kroonluchters die in het schilderij tot de kap doorlopen, maar in de tekening en het reflectogram maar tot de balken komen. Voorts zijn de zes kleine openingen naast het hoge deurtje in de westwand naar boven geschoven. Op deze manier werd aan de hand van de originele constructietekening nagegaan, dat alle doorgedrukte lijnen in het reflectogram te zien zijn.

Dat hetzelfde stuk papier werd gebruikt, wordt bewezen door het feit, dat enkele van de vele vouwen in de tekening aan de achterzijde ribbels vormen, welke ook zijn doorgedrukt op het paneel (zie de pijlen in afb. 3). Vermoedelijk heeft

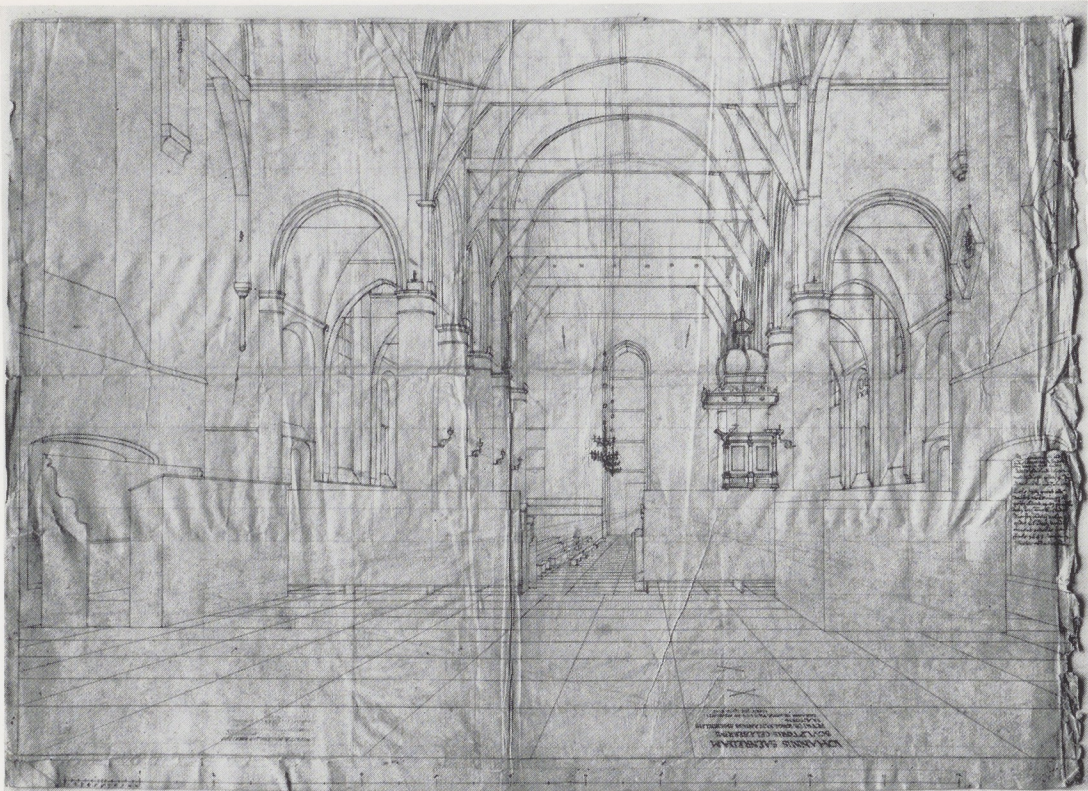

Afb. 1. Pieter Jansz. Saenredam. De St. Odulphuskerk te Assendelft. Paneel, 50 × 76 cm. Rijksmuseum, Amsterdam.

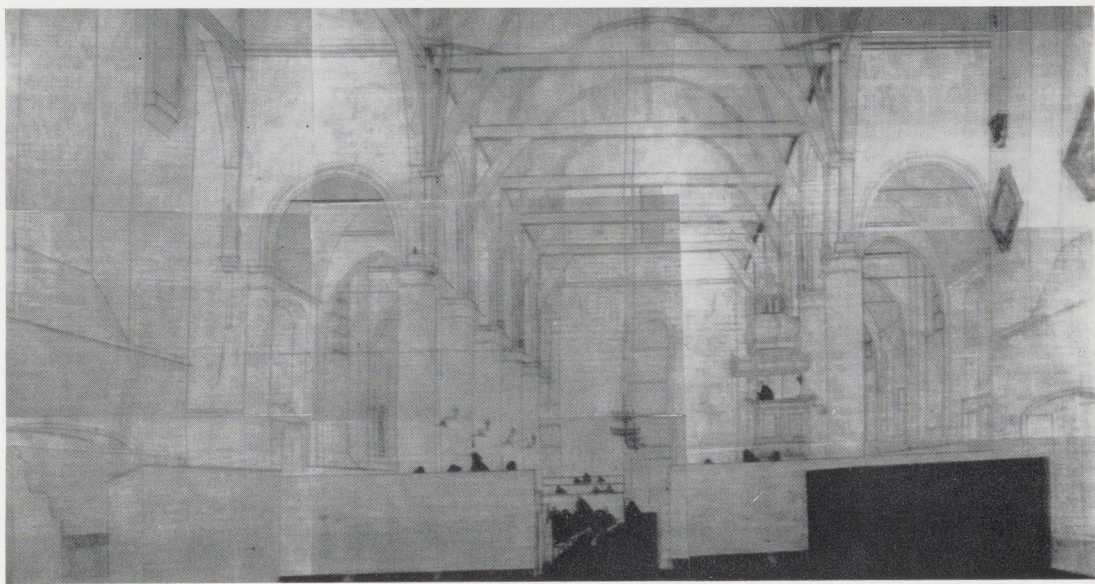
de kunstenaar met de hand druk uitgeoefend op deze plaatsen bij het doortrekken.

De onderste helft van de constructietekening voor het paneel Rijksmuseum, cat. no. 2096, Interieur van de St. Bavo te Haarlem (afb. 4), wordt bewaard in het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden (afb. 5)⁵. De bovenste helft is verdwenen, maar een voorbereidende schets voor het gehele schilderij bevindt zich te Berlijn (afb. 6)⁶. De tekening te Leiden is helaas gedurende zijn bestaan vochtig geperst, zodat de niveaunderschillen ten gevolge van het doordrukken verdwenen zijn. Daardoor is niet meer goed na te gaan in hoeverre de lijnen op de in 1966 gemaakte infraroodreflectogrammen corresponderen met de doorgedrukte lijnen van de tekening. Ook hier is echter nog een vouw in het papier waarneembaar bij het orgeltje in het midden welke zicht-

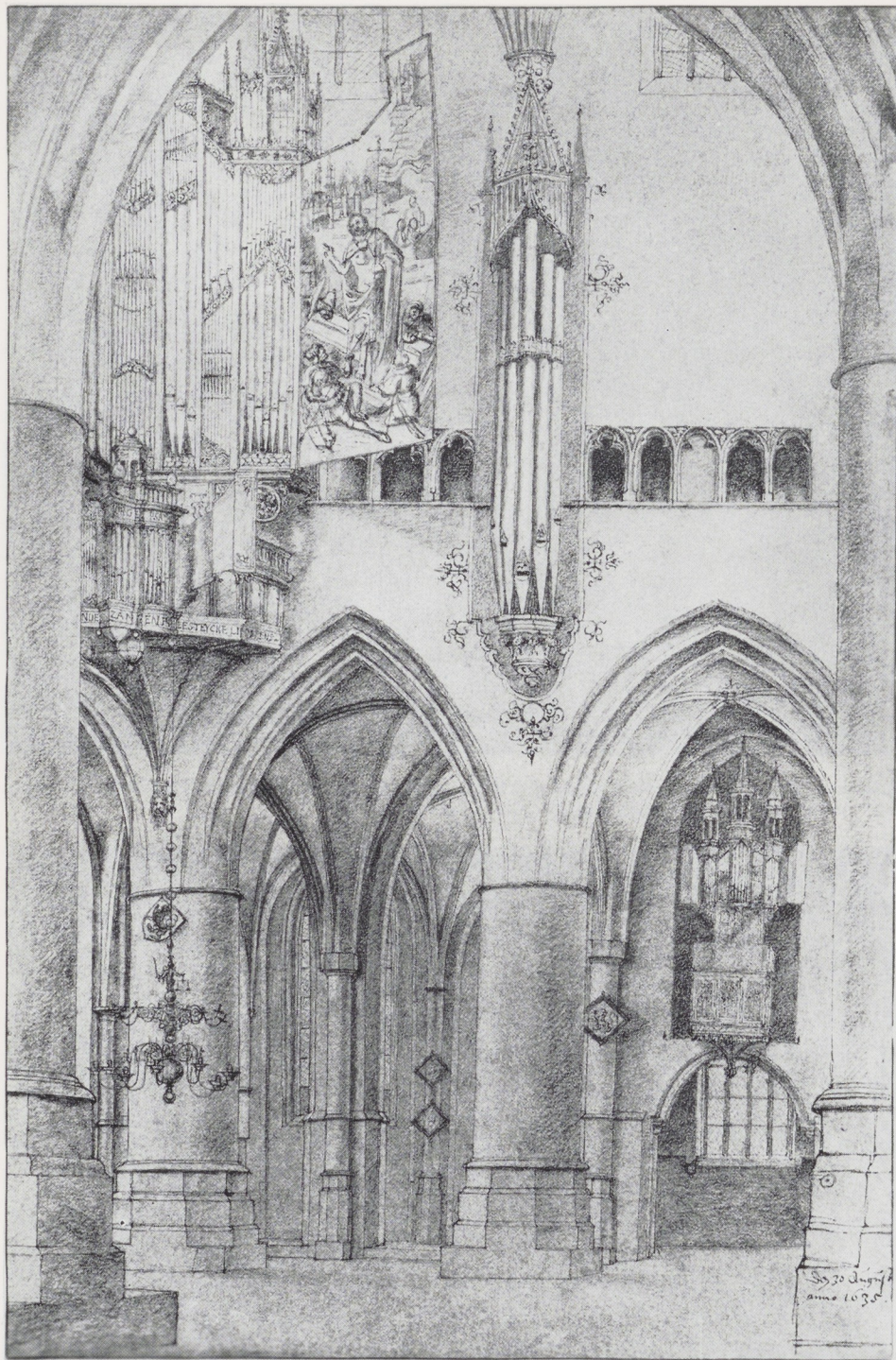
baar wordt in het reflectogram, zodat het gebruik voor het onderhavige schilderij wel bewezen mag worden geacht. J. Bruyn⁷ analyseerde de voorstelling op de rechter orgeldeel welke op dit schilderij zichtbaar is (afb. 7). Hij vergeleek deze met de tekening in Berlijn (afb. 6), waar de deur breder is, en stelde dat Saenredam de voorstelling '... niet zonder moeite in de nauwe omlijsting comprimeerde'. Uit de reflectogram-montage (afb. 8) blijkt met hoeveel moeite het verkorten van deze orgeldeel gepaard ging. Bij het 'lezen' van dit beeld moet men er rekening mee houden, dat er sprake is van een superpositie van zwart pigment bevattende lagen. Men ziet dus b.v. twee lijsten aan de rechterzijde. Aan de bovenzijde kan men diverse pogingen volgen om tot het juiste perspectief te komen. Deze vertegenwoordigen nog het stadium van de schets. Veel elementen uit de

Afb. 2. Constructietekening voor het schilderij van afb. 1. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Voorburg. Foto van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Opname in strijklicht.

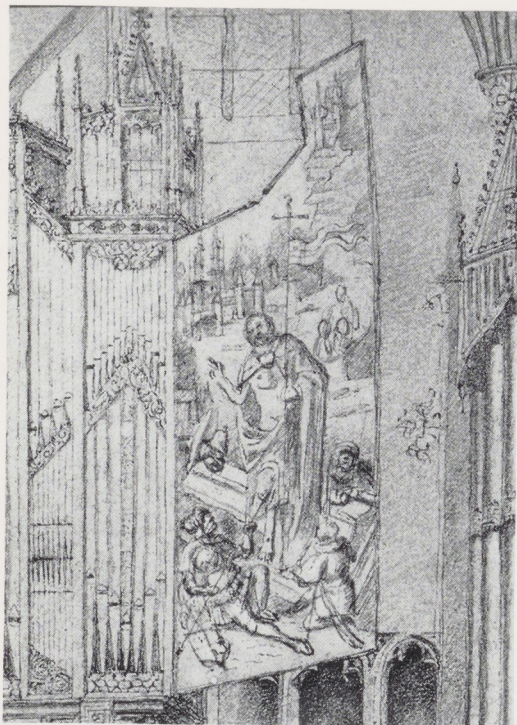
Afb. 3. Montage van infraroodreflectogrammen van het paneel van afb. 1 (de onderzijde van het schilderij is niet opgenomen).

Afb. 4. Pieter Jansz. Saenredam. Getekende voorstudie, 1635, voor het paneel van afb. 5. Berlijn, Kupferstichkabinett. Foto Kupferstichkabinett, Berlijn.

Afb. 5. Pieter Jansz. Saenredam. Gezicht door het koor van de St. Bavo te Haarlem, 1636. Paneel, 95,5 x 57 cm. Rijksmuseum, Amsterdam.

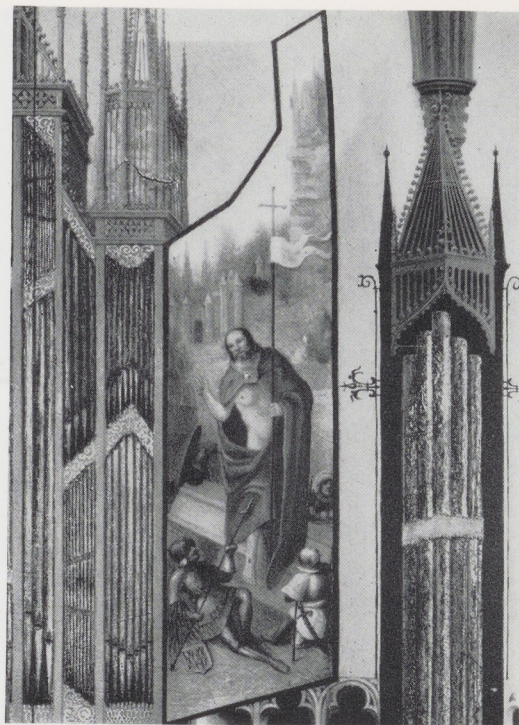
Afb. 6. Detail van afb. 4.

tekening blijken in de geschilderde versie gewijzigd zoals b.v. het schild van de linkse soldaat dat ook in vieren was verdeeld. Het zwaard van de soldaat rechts onder was breder en de staf van Christus is gewijzigd. De speer van de krijger achter de sarcofaag viel buiten de definitieve orgeldeur, maar is te zien tussen de twee lijsten. Linkerhand en rechterarm van Christus waren oorspronkelijk hoger. Het tekenen van de menselijke figuur was inderdaad niet een van Saenredams sterkste punten⁸.

Wij zijn de Directies van het Rijksmuseum te Amsterdam, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Voorburg en het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden erkentelijk voor de verleende medewerking.

Noten

¹ P. T. A. Swillens, *Pieter Janszoon Saenredam*, Amsterdam 1935, blz. 31 e.v.

Afb. 7. Detail van afb. 5.

² *Cat. tent. Pieter Jansz. Saenredam, Utrecht 15 sept.–3 dec. 1961*, nrs. 19 en 18.

³ *Cat. tent. Pieter Jansz. Saenredam, Utrecht 1961*, blz. 61.

⁴ J. R. J. van Asperen de Boer, *Infrared Reflectography, a Contribution to the Examination of Earlier European Paintings*, proefschrift, Amsterdam 1970. Begin 1971 werden twee andere panelen van Saenredam in het Rijksmuseum onderzocht met behulp van infraroodreflectografie. Hierbij bleek dat op de preparatielaag van het paneel 'Interieur van de Mariakerk te Utrecht' Cat. No. 2099, een kwadraatmet is aangebracht. De ondertekening is geconstrueerd op het paneel gebruik makend van dit hulpmiddel.

De ondertekening zichtbaar gemaakt in het paneel 'Het oude stadhuis van Amsterdam' Cat. No. 2099 A1 schijnt evenwel op een meer vrije manier tot stand te zijn gekomen. Hier zijn slechts enkele constructielijnen zichtbaar.

⁵ *Vroeger verz. Dr. A. Welcker*; *cat. tent. De verzameling van Dr. A. Welcker*, Rijks Prentenkabinet, Amsterdam 1956, nr. 104.

⁶ Swillens, op. cit. nr. 82.

⁷ *Bulletin van het Rijksmuseum*, 11 (1963), blz. 31.

⁸ F. A. J. Vermeulen, *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 2e ser. XIII (1920), blz. 194.

Afb. 8. Montage van infraroodreflectogrammen van een detail van het paneel van afb. 5.

Rectificatie

Bulletin 1971, afl. 1.

Uit het artikel van Dr. J. R. J. van Asperen de Boer, 'De ondertekening bij Pieter Saenredam: twee voorbeelden', is een afbeelding weggelaten, die nu hieronder als afb. 9 wordt toegevoegd. In de tekst moet op blz. 26 worden gelezen: voor afb. 4: afb. 5, voor afb. 5: afb. 9, voor afb. 6: afb. 4.

Afb. 9. Pieter Jansz. Saenredam. Fragment van een constructietekening, 1635, voor het paneel van afb. 5 (blz. 29), interieur van de St. Bavo te Haarlem. Pen en bruine inkt, de constructielijnen in rood krijt, 43 × 42 cm. Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden.

